

KISS LÁSZLÓ

A ZSIDÓ EMANCIPÁCIÓ ELŐTÖRTÉNETE
NYUGAT- ÉS KÖZÉP-EURÓPÁBAN
(A 18. SZÁZAD 2. FELÉBEN)¹

ABSTRACT: (*Pre – history of Jewish Emancipation In Western and Central Europe In the Second Half of the Eighteenth Century*) This study deals with the main processes, connections and contradictions of prehistory of Jewish emancipation, basically from the point of views of Christian society and the Jews. Since the last third of the eighteenth century the relation between the Christians and the Jews has changed. Not the European Jews but certain groups of the nobility and aristocracy, the enlightened thinkers and the enlightened state itself took the initiative in this change.

The main part of study is about the contradictory relations of the French „philosophers” (Voltaire, Diderot, Holbach, Montesquien) to the Jews and the circumstances of rise of Jewish emancipation in France. The essay analyses the number of Central European Jewish people, their situation, motives and directions of their migration in the following countries: Prussia, the Hapsburg Empire, Poland and Hungary. Finally it points to the most important reasons and contradictions of the so-called „Jewish reform movement” and the enlightened kings’ (Joseph II and Friderich II) Jewish policy.

A 18. század utolsó harmada előtt „a zsidók helyzete nem volt kérdéses, s ezért nem is volt kérdés – írja Lendvai L. Ferenc. Az úgynevezett „zsidókérdés” a polgári-nemzeti átalakulás során keletkezett Európában és csak Európában, ám ott sem mindenütt.”² Ezzel összecseng Reinhard Rürup kiinduló tétele is, amely szerint „a „zsidókérdés” csak a 18. század végén, a rendi-feudálisból a polgári-tőkés társadalomba való tudatosan ösztönzött átalakulási folyamat kezdetével jött létre.” Az előző évszáza-

dokban ugyanis a keresztény rendi- nemesi társadalomból kirekesztett és csak időlegesen megtúrt zsidó alattvalóknak a helyzete „mintha egyszer és mindenkorra rögződött és a történelmi változásoktól érintetlen maradt volna.” E feltételek közepette a vallásos antiszemitizmustól áthatott keresztények és a (társadalom perifériájára szorított, de a másvallásúaktól még önkéntesen el is zárkozó) zsidók közötti viszony alapvető megváltoztatására „sem a zsidók nem számítottak, sem a keresztény társadalom nem gondolt.”³

Az emancipációt megelőző időszak tehát akár egyfajta „passzív történelemnek” is tekinthető, amelyben a zsidók inkább a történelem puszta tárgyai, mintsem annak – saját történelmüket is formáló – aktív alanyai voltak. A lökés nem a zsidóság részéről érkezett, noha a belső fejlődés eredményeként a 17. századtól kezdett kifermálódni egy kisszámú, de erősödő gazdasági és szellemi- kulturális befolyással rendelkező vezető csoport, amely a zsidóság gazdasági és szellemi elszigeteltségét (elszigetelődését) áttörve egyre jelentősebb szerepet kezdett játszani – legelőször Berlinben – a polgárosodás és a felvilágosodás, s ezekhez kapcsolódva a keresztény társadalom és kultúra felé való „nyitás” folyamataiban is.⁴ Kezdeményező szerepben mégis a **keresztény társadalom** nemesi-arisztokrata csoportjai, vezető politikai személyiségei és teoretikusai, az uralkodók és tanácsadók léptek fel. Persze nem valamiféle hirtelen támadt filoszemitizmusból, a zsidóság iránt barátságosabbra fordult álláspontból tették ezt, sokkal inkább **gazdasági-pénzügyi érdekből**. A felvilágosult abszolutizmus égisze alatt ugyanis Európa számos országában, fejlődésében a „fejlett Nyugat”-tól elmaradt, de hozzá felzárkózni akaró peremtárságában olyan felülről vezérelt gazdaság- és társadalompolitikát dolgoztak ki, melynek keretében „elkerülhetetlenül újra-meghatározásra szorult a zsidóság helye.” A figyelem a zsidóság „hasznosítására” terelődött; arra, hogy lehetséges kereskedelmi és pénzügyi képességeiket az új gazdaságpolitikában hasznosítsák.”⁵

Az 1780-as évektől tehát megindult, majd az ún. „hosszú 19. században” a legtöbb európai országban megtörtént a **zsidóság emancipációja**, melynek főbb állomásai a következők: Franciaország: 1791, Hollandia: 1796, Belgium: 1830, Dánia: 1848, Norvégia: 1851, Svédország: 1865, Olasz Királyság: 1870, Anglia: 1858–1890; Németország: 1811–1871, Osztrák–Magyar Monarchia: 1868, Törökország: 1908, Oroszország: 1917, Románia: 1918.⁶ Ennek az ellentmondásos folyamatnak az előtörténetébe kínál bepillantást az alábbi tanulmány.

A francia „filozófusok” a zsidókról

A „valódi” zsidókérdés 18. század végi jelentkezésében az említett anyagi okokon túl természetesen a felvilágosodás és a liberalizmus szellemiségét kifejező olyan ideológiai, tudományos, kulturális és egyéb hatá-

sok is szerepet játszottak, amelyeket legerőteljesebben a francia „filozófusok” (értsd: irodalmárok), sugároztak szét szerte Európába. Persze az enciklopédisták és felvilágosult követőik álláspontja a zsidókérdés területén is meglehetősen ellentmondásos volt. Erre talán **Voltaire** a legjobb példa, a felvilágosodás kezdettől mindmáig legnépszerűbb írója, eszméinek legnagyobb hatású terjesztője és népszerűsítője.

Filozófiai ábécéjének (1764) „türelem” címszavában egyrészt arra a következtetésre jutott, hogy valamennyi vallás közül „minden bizonnyal a kereszténységnek kellene a legnagyobb türelmességet sugallnia, napjainkig mégis a keresztények voltak a Föld valamennyi lakója közül a legtürelmetlenebbek”. Márpedig az évszázados keresztény–zsidó „szörnyűséges viszály intő figyelmeztetés arra, hogy kölcsönösen meg kell bocsátanunk egymásnak tévedéseinket; a viszály az emberi nem rettenetes nyavalyája: egyetlen orvossága pedig a türelem.” De már ugyanebben a szócikkében ott szerepel az a (korántsem hízalgó) kitétel, hogy a zsidó nép „mi tagadás, roppant barbár nép volt”.⁷ Angliai „kényszertartózkodása” alatt Voltaire – korát megelőzve – roppant éleslátással vette észre azt a más országokban még nem látható „csodát”, hogy a kereskedelem és a tőzsde, vagyis általában véve a polgári viszonyok kiteljesedésével a vallási türelem is erősödik. A francia társadalom okulására „Filozófiai levelei”-ben a londoni tőzsde életéről a következőket írta: „A zsidók, a mohamedánok, a keresztények úgy tárgyalnak ott egymással, mintha ugyanahhoz a valláshoz tartoznának... Ha Angliában csak egy vallás volna, feltámadna a zsarnokság veszélye; ha kettő volna, elválnák egymás nyakát. De (az elburjánzó szektákkal együtt – K. L.) harminc van, és mindenki elégedett.”⁸ Ugyanakkor sem levelezésében, sem egyéb írásaiban nem titkolta a zsidókkal kapcsolatos erős ellenszenvét, noha szükség esetén tompította annak élességét. Erre maga is utalt egy 1769-ben írott levelében: „zsidók: az ő történetükről igen különös dolgokat mondhatunk, persze úgy, hogy ne nagyon ijesszünk az olvasóra”.⁹

Voltaire-hoz hasonlóan **Diderot**-ra és **D'Holbach**-ra is jellemző volt és maradt egy nem titkolt, és elsősorban még mindig vallási előítéleteken nyugvó zsidóellenesség, amelyet a szakirodalom – az 1870-es évektől megjelenő modern, politikai antiszemitizmustól megkülönböztetendő – általában antijudaizmusnak nevez. D'Holbach fennen hirdette azt a másoktól átvett gondolatot, hogy „a kereszténység nem más, mint megreformált judaizmus.” Diderot a zsidóságban olyan barbár, keleti idegen népet látott, amelyik egy olyan Európától idegen vallást őriz, amely az ész uralmát fenyegető kereszténység meghonosítójának tekinthető. Voltaire és D'Holbach a hontalan, kirekesztett zsidókat nem európaizálni, asszimilálni akarták (mint a felvilágosítók egy része), mert bennük az emberi nem halálos veszedelmét jelentő gyógyíthatatlan betegséget láttak.¹⁰ **Montesquieu**-nél is felfedezhetők a filoszemitizmus és a zsidóellenesség egyidejű elemei. El-

ítélte a zsidóüldözést, de nála is rögzült a minden zsidó=uzsorás középkori sztereotípiája, hiszen „ahol pénz van, zsidók is vannak”.¹¹

Az emancipációs rendelkezés megszületésének körülményei Franciaországban

A francia forradalom előkészítéséhez akarva-akaratlanul hozzájáruló felvilágosítók elvi alapon is megvetették a zsidókat – állítja Hannah Arendt. A sötét középkor maradványainak tekintették és – mint az arisztokrácia pénzügyi képviselőit – gyűlölték őket.¹² Pedig a forradalom idején a franciaországi zsidók száma csupán 40000 körül mozgott, Angliában és Hollandiában még kevesebb volt. A szigetországban kb. 26000 főt számlált.¹³ Ráadásul ez a spanyol és portugál eredetű szefárd zsidóság lényegesen műveltebb, tehetősebb és nyitottabb volt, mint a Közép-Európában élő askenázi zsidóság több százezer főt számláló tömegei.¹⁴

A 17. századtól Nyugat-Európa nagyvárosaiban (Amszterdamban, Bordeaux-ban, Londonban stb.) kialakult egy kisszámú, de erős kereskedelmi, gazdasági, pénzügyi befolyással rendelkező réteg, amely hasznossága révén az államtól jelentős kiváltságokat kapott. Másrészt létrejött egy szintén kisszámú szellemi vezető réteg is, amely a felvilágosodás folyamatában vállalt – Spinozához hasonlóan – egyre tevékenyebb szerepet. Annak ellenére, hogy az irántuk érzett ellenszenv sokakban továbbra is megmaradt, **ez a maroknyi „elit” jogi egyenlőség nélkül is messzemenően integrálódott és asszimilálódott már a polgárosodó nyugat-európai társadalmakba.** Így például a kb. 5000 főt számláló Bordeaux-i és Bayonne-i szefárd zsidók már 1789 előtt is egyenlőséget élveztek. Javasataikat vagy panaszait a rendekkel együtt jelenthették be a Rendi Gyűlés összehívásakor.¹⁵

Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata a francia állam minden polgárát egyenlő jogokkal ruházta fel. Az Alkotmányozó Gyűlésben megkezdődtek a viták a protestánsok polgári jogairól, a rabszolgaság eltörléséről és az országban élő zsidók egyenjogúsításáról. Grégoire abbé, a zsidó emancipáció egyik legelszántabb bajnoka optimistán jelentette ki: „Ötvenezer francia hajtja ma álmra a fejét pária-sorban, – tegyetek róla, hogy holnap már szabad polgárokként ébredjenek fel.”¹⁶ A dolog azonban több ok miatt sem volt ilyen egyszerű. A javaslatnak mind a befogadói, mind a beilleszkedői oldalon voltak támogatói és ellenzői. A pápa (és a francia főpapság egy része) már a Nyilatkozatot is istentelennek tartotta és elítélte. A katolikus vallás államvallásként való megtartásának szándéka mellett ez is szerepet játszhatott abban, hogy a Nyilatkozat 10. cikkelye – amely kimondta, hogy: „Senkit sem szabad meggyőződése, még vallási meggyőződése miatt sem zaklatni, feltéve, hogy ezek megnyilvánulása nem zavarja a törvény által előírt közrendet” – Albert Soboul véleménye szerint több tekintetben is korlátozta a vallásszabadságot. A szakadár egyházakat ugyanis csak any-

nyiban túrték meg, amennyiben megnyilvánulásaik nem zavarták a törvény által előírt közrendet. Az állam által eltartott katolikus egyháztól eltérően a protestánsoknak és a zsidóknak meg kellett elégedniük a saját eszközeikből fenntartott felekezeti intézményekkel.¹⁷ Hannah Arendt egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a zsidók kinyilvánított barátai kizárólag azok a konzervatív írók voltak, akik elítélték a zsidóellenes vélekedéseket „mint a tizennyolcadik század divatos nézeteit”.¹⁸ A jelzett „divatos nézeteket” hangoztató francia emancipátorokat sem „a zsidók iránt érzett hirtelen megnőtt megbecsülés vezette – írja Stephen J. Roth –, s nem is az a sürgető vágy, hogy orvosoljanak egy rendkívüli igazságtalanságot; őket az **általános egalitárius szenvedély** vezérelte.” Ugyanis a zsidó emancipáció ellenfelei és hívei – paradox módon – egyaránt „a zsidó **mással szemben** érzett ellenszenvükből” indultak ki, ám ennek megszüntetésére szögesen eltérő orvoslattal javasoltak.¹⁹

Komoly ellentétek feszültek a déli városokban élő, kiváltságolt és a nagypolgárságba már többé-kevésbé asszimilálódott **szefárdok**, valamint az Elzászban és Lotharingiában megtelepedett – jiddis nyelvű, kb. 30000 főt számláló, asszimilálódni nem akaró, zárt – **askenáz zsidó közösségek** között. Mivel az egyenjogúság megadásának legfontosabb feltételül megszabott identitás-feladást, vagyis a francia nemzetbe való gyors beolvadást a délvidéki zsidók de facto már teljesítették, az Alkotmányozó Gyűlés 1790. január 28-án először számukra biztosította a francia polgárjogot. A parasztoknak továbbra is pénzt kölcsönző, s egyéb tekintetben is hagyományos módon élő elzászi zsidók – hosszú viták után – csak 1791. szeptember 27-én kapták meg az egyenjogúságot.²⁰ A kétféle zsidó csoport közötti mély ellentét egyébként már korábban jelentkezett. Jól kitapintható ez például a Voltaire és a gazdag bordeauxi zsidó, Isaac Pinto között zajlott híres vitában. Kora felvilágosítóinak ez a jeles zsidó képviselője egyebek között leszögezte, hogy az általuk is megvetett, „német” askenáz zsidóktól eltérően ők „távolról sem éreznek legyőzhetetlen gyűlöletet az őket megtűrő népekkel szemben”. Éppen ellenkezőleg, úgy érzik, annyira azonosultak már ezekkel a népekkel, hogy sokkal több közösséget éreznek velük, mint eltérő öltözködésű, szakállas stb. hitsorsaikkal. Sőt, a portugál és spanyol zsidók már szakítottak is „a többi nemzet zsidóival”, mert például „amennyiben egy portugál zsidó Hollandiában vagy Angliában feleségül venne egy német zsidónőt, azonnal elvesztené kiváltságait...”²¹

Ezek ismeretében nem tekinthető véletlennek, hogy a szefárd zsidók élesen tiltakoztak a nemzetgyűlésnek a „keleti” zsidók számára is egyenlőséget biztosító fenti rendelkezése ellen. S immáron az sem tűnik paradoxonnak, hogy más megfontolásokból ugyan, de **mindkét zsidó csoport ellenezte az emancipációt**, amelyet tehát akaratuk ellenére kellett végrehajtani! Erre utal Mirabeau érvelése az Alkotmányozó Nemzetgyűlés előtt: „Uraim, önök azért nem nyilvánítják állampolgárokká a zsidókat, mert ők

nem akarnak állampolgárokká válni? Egy olyan kormányban, melyet most készülnek alapítani, minden ember ember kell hogy legyen; ki kell utasítani mindazokat, akik nem emberek vagy nem akarnak azzá válni.”²²

A közép-európai zsidóság létszáma, megoszlása, helyzete

A fent vázolt francia példa nem volt egyedi eset Európában. A „bennszülött” és a keleti „betolakodó” zsidók közötti elkülönülés a közép-európai államokban is végbement. Poroszországban és a Habsburg Birodalomban hasonlóképpen bántak a poznani, oroszországi, galíciai vagy lengyel zsidókkal, mint ahogyan az Franciaországban az elzásziakkal történt.

A Közép-Európában élő zsidók létszámáról pontos adataink nincsenek. Annyi azonban bizonyos, hogy a 16. és 17. századi kiűzetések következtében sokáig csak egyetlen zsidó család élt **Poroszországban**: Jost Liebman-nak, a „Nagyválasztó” dúsgazdag pénzverő mesterének a családja Berlinben.²³ A helyzet némileg akkor kezdett megváltozni, amikor I. Lipót osztrák császár 1670–71-es kiűzetési határozata után a tudatos telepítési politikát folytató Frigyes Vilmos választófejedelem a más európai országokból vallásuk miatt elüldözött protestáns szakemberekkel együtt 50 tehetős és művelt „bécsi” zsidó családot is letelepített Berlinben. Számuk hamarosan 111 családra növekedett. Ezek a német–római birodalom elitjéhez tartozó ausztriai nagykereskedők, bankárok, ékszerészek, tudósok és orvosok a választófejedelemség privilegizált, megbecsült polgárai lettek, mert pótolták az ott még nem létező polgári felső réteget. E berlini zsidó közösség létszáma – főleg II. Frigyes felvilágosult uralmának köszönhetően – a 18. század második felében is folyó újabb telepítések következtében 1786-ig kb. 4000 főre szaporodott. A protestáns–hugenotta „réfugiék” többségéhez hasonlóan nyelvükben, öltözködésükben, életvitelükben stb. ők is gyorsan asszimilálódtak az időközben 130000 lakosúvá váló Berlin lakosságához.²⁴

A **Habsburg Birodalomban** élő zsidóság létszáma, összetétele és helyzete több ponton is eltért a porosz államban élőkétől. A kutatók létszámadatai között akár nagyságrendi eltérések is előfordulhatnak. William O. McCagg szerint a 18. század harmadik negyedében a birodalomban élő zsidóság lélekszáma a 150000-et is elérhette. Hanák Péter viszont 1787-ben sokkal több, összesen kb. 304000 zsidó lakossal számol az alábbi bontásban: alpesi és délszláv tartományok: 853 és 425–428 fő; cseh(–morva) tartományok: 68642 fő; Galícia–Bukovina: 151302 fő; egész Ausztria: 220–221 ezer fő; Magyarország 83000 fő.²⁵

Az 1700-as évek első felében a zsidóság **települési központjai** még a nyugati cseh–morva tartományok voltak. Német ajkúak és nagyrészt felvilágosultak voltak, iparral kereskedelemmel és pénzügyletekkel foglalkoztak, és viszonylag könnyen hajlottak az asszimilációra. A 18. század elején

egész Európában Prága volt a legnagyobb askenáz zsidó városi közösség otthona. „m 1736-ban VI. Károly császár rendelkezése Cseh- és Morvaországban korlátozta a zsidók lélekszámát. Ez az intézkedés, amely főleg a házasulandó fiatalembereket érintette súlyosan, hamarosan oda vezetett, hogy megindult, majd a 18. század második felében felgyorsult a nyugatkelet irányú bevándorlás Magyarország és részben Bécs irányába. Ennek az erős migrációnak az eredményeként a birodalom nyugati részében a zsidó agglomeráció gazdasági és szellemi központja Bécsbe tolódott át. A bevándorlók többé-kevésbé már a szülőföldjükön asszimilálódtak a németekhez. Így Deutshjuden-ként kerültek a „nemzetek feletti” Bécsbe. Felső rétegük (bankárok, nagykereskedők, kincstári szállítók stb.) asszimilációjának fő iránya és mintája a – Habsburg – dinasztiahoz kötődő, vagyis nem etnikai-nemzeti, hanem inkább állampatrióta azonosságtudattal rendelkező – hivatali nemesség és a művelt polgárság volt.”²⁶

A jelzett közeledés, illetve a hatalom és a zsidók között erősödő érdekapcsolatok történelmi gyökerei egyébként a 17. századig világosan visszavezethetők. A Habsburg Birodalomban és a német-római császárság számos fejedelemségében már ekkor ők irányították az uralkodók pénzügyeit. Vállalkozók, adóbérlők és hadseregszállítók voltak, akiket jutalmul a különleges Hoffaktor címmel is felruháztak. Az erőszakon meggazdagodva azután ezek a Hoffaktorok lettek az **első privilegizált askenáz zsidók**, akik a zsidó vallási hagyományokon és egyéb kötődéseken túllépve közeledni kezdtek keresztény környezetükhöz. Szakály Ferenc szerint a zsidóknak ez a szerepe nem volt szokatlan dolog, hiszen” Angliától kezdve – Hollandián és a német fejedelemségeken keresztül – Bécsig és Varsóig mindenütt képességeik okán kivételezett zsidó vállalkozók (Hofjud, Shutzjud, Court Jew) uralták a hadseregszállítást. „Minden komisszárius zsidó és minden zsidó komisszárius” – állapította meg tömören egy kortárs. Mivel a hadseregszállításokból szerzett kölcsönt hitelműveletekkel kamatoztatták, innen számítható a zsidó bankároknak az európai pénzvilágban játszott kiemelkedő szerepe”.²⁷

A Közép-Európában élő zsidó tömegeket azonban (az 1770-es évektől) az a gyarapodó létszámú, majd a 19. századtól fokozatosan túlsúlyra jutó „keleti” zsidóság tette ki, amely szemléletében, vallásában, foglalkozási szerkezetében, vagyis lényeges vonásaiban különbözött a „nyugati” (de szintén askenáz) csoporttól. Ismert, hogy a középkortól – korai újkortól **Lengyelországban** élt az európai zsidóság túlnyomó része, az állam első felosztásakor kb. 1 millió ember. Egyoldalú foglalkozási szerkezetükről, társadalmi összetételükről viszonylag megbízható képet fest egy 19. század eleji népszámlálás adatsora, amely szerint 86,5 %-uk (kis)kereskedő, 11,6 %-uk kézműves, 1,9 %-uk pedig földműves volt.²⁸ A falvak tengerébe merült zsidó kereskedők, kocsmárosok, uzorások, közvetítéssel foglalkozók képviselték – Abraham Leon szavaival élve – „a nemtörődöm slachta-

paradicsomban” a „cserén alapuló gazdasági rendet a tisztán feudális társadalmon belül”.²⁹ Gazdasági helyzetük, létfeltételeik mégis már 1772 előtt annyira megromlottak, hogy egyre nagyobb tömegekben hagyták el a hanyatló „nemesi köztársaság” területét. Az 1772. évi első felosztás után egy kisebb részük Brandenburg–Poroszországhoz, jelentősebb csoportjaik a Habsburg Birodalom részét képező Galíciához, tömegeik pedig a cári Oroszországhoz kerültek. A II. Katalin alatti korlátozások, pogromok és a kezdődő „gettósítás” miatt meginduló zsidó kivándorlás célterülete Galícia lett, míg a másik két birodalomhoz került lengyel zsidók főleg – a polgárosodás központjait jelentő – Berlin, Bécs, illetve Magyarország felé vették az útjukat.

Galícia főként kereskedéssel, pálinkafőzéssel és házalással foglalkozó zsidó népességének kezdődő beáramlásával egy – a cseh–morva zsidóknál műveletlenebb, a vallási, öltözködési és életmódbeli szokásokhoz merevebben ragaszkodó, a nem zsidó környezettől elzárkózó, az asszimiláció szinte minden megnyilvánulásától idegenkedő – ortodox szemléletű tömeg sodródott Magyarország peremterületeire a 18. század végétől. Az összképet azonban ekkor még nem ők formálták. A változások fő irányait és tendenciáit azonban már jól mutatja az alábbi táblázat:³⁰

Népszámlálási esztendő	1700	1735	1787	1825
A zsidó lakosság összlétszáma	4071	11621	80775	185075
Osztrák határ menti vármegyék	60 %	28,7 %	8,6 %	5,5 %
Morvaországgal határos vármegyék	28,9 %	41,0 %	25,8 %	21,3 %
Galíciával határos vármegyék	1,1 %	11,9 %	28,5 %	33,0 %

Jól látható, hogy a gyarapodó zsidóság ekkor még Magyarország azon határmenti megyéiben telepedett meg, ahol a magyarok többnyire a lakosság kisebbségét alkották. Az is közismert, hogy 1840 előtt a mozgásukat korlátozó rendelkezések miatt kb. 4/5-ük falvakban vagy falusias településeken, az agrártársadalom peremén élt, miközben foglalkozási szerkezetük már ekkor erőteljesen urbánus jellegű volt. Végül annak ellenére, hogy az ország magyarul lakta belső területein ekkor még viszonylag kevesen laktak közülük, nem voltak teljesen ismeretlenek a magyar lakosság és – főleg – a földesurak számára. Ugyanis nálunk is ők voltak azok, akik a tradicionális agrárgazdálkodás lassú tempójába az elsők között vitték be a kapitalista típusú pénzgazdálkodás és kereskedelem mozgékonyágát. Többnyire már

Galíciából hozták magukkal a vállalkozáshoz szükséges elemi jártasságokat és tapasztalatokat.

A gabona-, állat-, bőr-, borkereskedelem vidéki központjaiban, továbbá a dunai vízi gabonaszállítás felvevő állomásain, az azokhoz vezető községekben (Paks, Fadd, Dunapentele, Rácalmás stb.) és földesúri, illetve az egyházi birtokokon laktak a legtöbben még a reformkor kezdetén is.³¹ A magyarországi birtokokkal rendelkező nemesi és arisztokrata családok (Schönbornok, Pálffyak, Zichyek, Esterházyak, Károlyiak már 1688 után egyre gyakrabban tartottak birtokaikon un. „házi zsidó”-kat. A királyi városokra érvényes letelepedési tilalmak megkerülésével lehetővé tették, hogy birtokaikon bérlők, árendások, házalók és egyéb foglalkozásokat űzők telepedjenek le. Azt követően pedig, hogy Mária Terézia úgy döntött, hogy kizárja az „idegen” (görög, szerb, örmény, török stb.) kereskedőket a birodalom belső kereskedelméből, ezek helyét és szerepkörét az egész birodalomban a zsidók vették át. Így a 18. század második felében Magyarországon is ők lettek „a legfőbb közvetítők a nemesi földbirtokosok és a nyugati piacok között, és néhányan közülük új vállalkozásba léptek át: átvették a birtokok irányítását ... a nemesek helyett...”³² A nemesi birtoktulajdonosok és a zsidó „szakemberek” között tehát egy kölcsönös érdekeken és haszon alapuló szimbiózusszerű viszony jött létre, amely a napóleoni háborúk által előidézett mezőgazdasági konjunktúra következtében (akárcsak egész Közép-Európában) tovább erősödött, majd a 19. század első felében mindinkább a magyar liberális nemesség és a formálódó zsidó kereskedő középosztály közötti tartós érdekközösséggé, egyfajta „asszimilációs társadalmi szerződéssé” vált.

A felvilágosult abszolutizmus és a zsidókérdés

A közép-európai és a magyarországi zsidóság sorsát tehát a 18. században ellentétes tényezők és törekvések befolyásolták. Letelepedésüket és gazdasági tevékenységüket elsősorban a földbirtokosok pártolták. A szabad királyi és birodalmi városok német ajkú polgársága viszont továbbra is a konkurens zsidóság (városokból és céhekből való) kizárására, korlátozására törekedett. A hatalommal összefonódó katolikus és protestáns egyház – nem gazdasági, hanem ideológiai előítéletektől vezérelve – szintén a zsidók hátrányos megkülönböztetésében volt érdekelt. Az állandóan pénzsűkében lévő államkincstárak viszont a térségben mindenütt rá voltak utalva a zsidóktól beszedhető adókra, vámokra, nem különben szakértelműkre és tőkésükre. Idővel az egyházas antiszemitizmust is kezdte megbontani a felvilágosodás szellemiségéből is fakadó gazdasági racionalitás. Néhány német államban lassú fejlődésnek indultak a vallási türelem legalább korlátozott formái. Jó példája ennek Poroszország, amely – mint ismeretes – a hazájukból vallásuk miatt elűdözöttek ezreinek befogadásával a 18. század kö-

zepére olyan sokvallású állammá vált, amelynek kálvinista uralkodói (gazdasági hasznosságuk miatt) elviselték és kiváltságokban részesítették őket.

A mélyen katolikus **Mária Teréziáról** közismert, hogy olyannyira nem kedvelte a zsidókat, hogy a „rég Európá”-ban utolsóként birodalmából zsidókat ő űzött el. Még uralkodása vége felé is ilyeneket írt róluk: „Nem ismerek ártalmasabb pestist az állam számára, mint ezt a (zsidó) népet... Csalással, uzsorával és pénzügyi szerződésekkel koldussá teszik az embereket, és mindenféle piszkos ügyleteket bonyolítanak, olyasmiket, amelyekről a tisztességes emberek óvakodnak.”³³ Mindezek ellenére az uralkodónő merkantilista vám- és kereskedelempolitikája, a közigazgatást racionalizáló törekvései a birodalmában élő páriahelyzetű zsidó lakosságot is kedvezően érintették.

Mária Terézia nem tartozott a felvilágosult abszolutista uralkodók közé. A felülről, államilag bevezetett reformok keresztülviteléhez ugyanis sehol nem volt feltétlenül szükséges a felvilágosodás eszmerendszerének, a „filozófusok” nézeteinek a közvetlen vagy közvetett forrásokból táplálkozó ismerete. Voltak olyan uralkodók (közjűk tartozott tehát Mária Terézia is), akik ugyan nem tartoztak a filozófia hívei közé, de reformpolitikájuk mégis több racionális, „felvilágosult” elemet tartalmazott, mint pl. XV. és XVI. Lajosé, vagy azé a „felvilágosult” II. Kataliné, aki Voltaire-val és Diderot-tal közvetlen kapcsolatokat ápolt, de agrár- és parasztpolitikájában ez szinte egyáltalán nem érződött. „Nagy” Katalinnal szemben II. József és II. Frigyes, noha Rousseau-val és Buffon-nal, illetve Voltaire-val személyesen is találkoztak, a francia felvilágosodás eredeti gondolatait mégis inkább a Samuel Pufendorf és Christian Wolf által közvetített, lekerekített formájában ismerték meg. Ennek ellenére felvilágosult uralkodóknak tekintik őket a történeti szakirodalom.³⁴ Mindent összevetve, Barta János szerint a 18. század második felének reformer uralkodóit jogosult „felvilágosultnak neveznünk, holott a felvilágosult abszolutizmus kialakulását alapvetően nem a filozófia hatására vezetjük vissza. A kettő időbeli egybeesése mégsem a véletlen játéka: a filozófusokban és uralkodókban ugyanazok a gazdasági-társadalmi viszonyok ébresztették az elmaradottság érzetét, közös volt választott mintaképük (Anglia, Hollandia – K. L.), amelyhez felzárkózni akartak, s azonos a segítőkészség idealizmusa, ha objektív céljaik eltérőek voltak is.”³⁵

II. Frigyes és II. József uralkodói tevékenységét valóban a gazdaság, a kormányzati adminisztráció, a társadalom és a politikai intézményrendszer stb. korszerűsítésére és ésszerűsítésére irányuló „küldetéstudat” jellemezte a színtemelés céljából.³⁶ Ennek részeként kell vizsgálni a zsidókhoz való viszonyukat is. Láttuk, hogy Mária Terézia nem szerette és lehetőleg elnyomta a birodalmában élő zsidókat. Frigyes és József sem kedvelték, de a fenti célok szolgálatába kívánták állítani a zsidó tömegekből kiemelt és

elkülönült korszakú zsidó „elitet”. „Nagy” Frigyes 1750-es zsidó „Reglement”-jét vagy a „kalapos király” 1782-es „Türelem rendelet”-ét ugyanaz a szándék mozgatta: emberibb bánásmóddal a zsidók „állam iránti hasznosságuk arányában” történő tolerálása a továbbra is fenntartott tilalmak, korlátozások, adók stb. mellett.³⁷ **II. József** arra is törekedett, hogy „**megjavítsa**” és „zsidó mivoltuktól” hosszú távon megfossza, s így „keresztényesítse” őket. Mindazonáltal az újkori európai történelemben ő volt az első olyan keresztény uralkodó – írja William O. McCagg –, aki általános jellegű támadást indított „a zsidókat elnyomó középkori korlátozások ellen.”³⁸ Türelemi rendelete már a francia forradalom előtt hatályon kívül helyezte a legkirívóbb diszkriminációs intézkedéseket. Így ezen a vonalon is egyre szorosabb kapcsolat létesült a dinasztia és a vagyonos, művelt zsidók között. Ezt a kapcsolatot a **nemesi címek** adományozása is erősítette. 1775-ben történt, hogy egy kikeresztelkedett zsidó ifjú mindenféle királyi engedély nélkül nemesi nevet (von Bienenfeld) vett fel. 1781-ben fordult elő először, hogy egy prágai zsidó (Joachim Popper) kiköltözött a zsidónegyedből, hogy keresztények között lakjon. 1789-ben József már egy vallását megtartó zsidónak is nemesi levelet adományozott.³⁹ S ez már politikai kérdés is volt!

A porosz udvar számára fontos zsidó bankárok, pénzverők, ékszerészek, manufaktúratulajdonosok stb. – a francia hugenotta menekültekhez hasonlóan – **II. Frigyes**től akár általános privilégiumot, vagyis a keresztényeket megillető jogokat is kaphattak. A porosz uralkodónak ugyanis **csak a szegény zsidó tömegek ellen** voltak kifogásai. Ebben is találtak az udvar és a kiváltságolt zsidók érdekei. A berlini zsidók is igyekeztek a keleti tartományok szegény, ortodox zsidóinak beáramlását megakadályozni, mert nem akarták megosztani velük „egyenlőségüket”. Frigyes Münzjuden-jei vagy József udvari zsidói ugyanis igazából nem jogegyenlőségre, hanem **kiváltságokra és különleges szabadságjogokra** törekedtek, akár a többiek rovására is!⁴⁰

Míg az 1780-as évektől Berlinben, majd – a „zsidó reformáció” vezetőjének – Moses Mendelssonnak a hatására az osztrák birodalom nagyvárosaiban is megindult az ún. „kitérés-i járvány”, valamint a zsidó vallás megújítására törekvő **reformmozgalom**, addig a Habsburg és Hohenzollern-Birodalom keleti tartományaiban élő **ortodox zsidó tömegek erősödő idegenkedéssel fogadták** ezeket a beilleszkedési-beolvadási törekvéseket. Ezáltal a két zsidó csoport közötti távolság tovább mélyült, egyfajta kulturális-civilizációs „szakadékká” szélesedett. A 18. század végén tehát **úgy tűnt, hogy még a távoli reménye sincs meg a közép-európai zsidóság emancipálásának**, hiszen igazából sem a hatalom, sem a művelt és tehetős zsidó elit, sem pedig a zsidó tömegek nem akarták. Ez a helyzet és az első két csoport szemlélete azonban hamarosan kezdett gyökeresen megváltozni az új történelmi helyzetből fakadó új „kihívások” hatására.

A liberalizmus és nacionalizmus évszázadának – joggal – tartott un. „hosszú 19. század”-ban ugyanis alapvetően két egymással szorosan összefonódó történelmi feladat és program várt megoldásra Közép-Európában: a modernizáció és a nemzeté válás, nemzetteremtés „programja”. Egy ilyen helyzetben pedig „elkerülhetetlenül újra-meghatározásra szorult a zsidóság helye: A „zsidókérdés” olyan problémaként vetődött föl, hogy a zsidóságnak a megvalósítandó polgári társadalomban (és nemzetben – K. L.) mi lesz a helyzete és funkciója”. Így tehát a polgári társadalom „zsidókérdése” óhatatlanul „az emancipáció kérdéseként vetődött fel, vagyis miképpen lehetséges a zsidókat egyenlő jogokkal az akkor formálódó társadalom egyenjogú tagjaivá tenni.”⁴¹ A kérdésre adott válasz azonban már egy újabb tanulmányt igényelne.

JEGYZETEK

1. Az alábbi tanulmány indítékát a „Zsidókérdés, antiszemitizmus” c. alternatív tárgy előadásai adták. Közelebbről az az európai zsidóság emancipációjával és a modern antiszemitizmus megjelenésével foglalkozó tematikai egység, amelynek megalapozása – a téma gazdagsága és az idő rövidege miatt – fontosságához mérten csak érintőleges lehet. Ugyanakkor a kollokviumra történő felkészüléshez sem jegyzet, sem szemelvénygyűjtemény nem áll a hallgatók rendelkezésére. Ezért ez a dolgozat jó esetben egyfajta hiánypótló szerepet is játszhat, amely céljából adódóan nem a részletező elemzésre, hanem inkább a főbb fejlődési folyamatok, összefüggések felvázolására törekszik, többnyire a legújabb magyar nyelvű feldolgozásokra támaszkodva. Nem célja a kérdéskör eszme-, ideológia- vagy gondolkodástörténeti vonatkozásainak (felvilágosodás, liberalizmus, nacionalizmus stb.) részletes bemutatása. A befogadni és beilleszkedni készülő „oldalak” egymást feltételező kettősségéből is főleg csak a „keresztény” befogadói oldal jellegadó csoportjainak – zömmel gazdasági érdekeken nyugvó – álláspontját, abból is azokat az előremutató elemeket kívánja felvillantani, amelyek rést ütöttek a középkorias („egyháziasnak” és „vallásosnak” egyaránt nevezett) antiszemitizmus falán. Ezzel pedig akarva-akaratlan hozzájárultak annak a 18. század végén elinduló ellentmondásos folyamatnak az előkészítéséhez, amely száz év múltán Európa legtöbb államában meghozta az ott élő zsidók egyenjogúsítását.
2. Lendvai L. Ferenc: Bevezetés. Gondolatok a zsidókérdésről. Lásd: Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész. MTA Filozófiai Intézet. Bp., 1990. 20. old.

3. Reinhard Rürup: Emancipáció és antiszemitizmus. Lásd: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Fejlődés-tanulmányok. Regionális sorozat 3. Bp. 1985. 38. old.
4. A németországi zsidó felvilágosodásra és „zsidó reformációra” bővebben lásd Simon Dubnov: A zsidóság története. Gondolat – Bethlen Gábor, 1991. 183–184.; 187–189. old. Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945. Századvég Kiadó, 1992. 45. old. Egon Friedell: Az újkori kultúra története IV. Holnap Kiadó, 1992. 38–42. old.
5. Reinhard Rürup: id. mű, 39. old.
6. A felsorolásnál az alábbi munkákra támaszkodtam: Martin Gilbert: Zsidó történelmi atlasz. Gondolat, 1991. 59. old. SH Atlasz. Világtörténelem. Springer Hungarica Kiadó Kft. 1992. 340. old.
7. Voltaire: Filozófiai ábécé. Európa, 1983. 414., 416., ill. 411. old. Filozófiai Szótárának leghosszabb, zsidókról szóló címszavának első részét így fejezte be: „... tudatlan és barbár nép, amely a legpiszkosabb kapzsiságot már régóta egyesíti a legmegvetendőbb babonával és a legyőzhetetlen gyűlölettel mindazon népek iránt, amelyek megtűrik és gazdaggá teszik őket; mindazonáltal nem kell megégetni őket.” Idézi Makai György: Fajelmélet -fajüldözés. Kozmosz Könyvek, 1977. 95. old.
8. Idézi B. Dunham: Hősök és eretnekek. Kossuth, 1968. 291. old.
9. Levél Panckoucke-nak. 1769. szept. 29. A francia felvilágosodás. Művelt Nép, 1954. 68. old.
10. A fentiekre lásd Ungvári Tamás: A parvenü és a pária. Világosság, 1991/7.–8. sz. 504. old.
11. Hal Draper: Marx és a zsidó-gazdasági sztereotípiák. Lásd: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában, id. mű, 202. old.
12. Hannah Arendt: A totalitarizmus gyökerei. Európa Könyvkiadó, 1992. 52. old.
13. William O. McCagg: Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1640–1918. Cserépfalvi, 1992. 19. old. Martin Gilbert: id. mű, 81. old.
14. Az un. askenáz zsidók elsősorban a német, lengyel, litván nyelvterületeken éltek, túlnyomórészt talmudikus-rabbinikus vallási képzésben részesültek és jiddisül (ezen a sajátos német–héber keveréknyelven) beszéltek.
15. Az elmondottakra bővebben lásd Hannah Arendt: id. mű, 16., 19., 21., 62. old.; Simon Dubnov: id. mű, 157. old.; Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában: id. mű 38–39. old.; William O. McCagg: id. mű, 19. old.; Vadász Sándor: Emberek és eszmék a francia forradalomban 1789–1799. Gondolat, 1989. 135. old.
16. Idézi Simon Dubnov: id. mű, 185. old.

17. Albert Soboul: A francia forradalom története 1789–1799. Kossuth, 1974. 168., 190. old. A Nyilatkozat 10. pontját a Szöveggyűjtemény az egyetemes történelem forrásaiból. III: Újkor (1789–1917) alapján közöltük. (Sorozatszerkesztő: dr. Kováts Zoltán. Tankönyvkiadó, 1991. 9. old.)
18. Hannah Arendt: id. mű, 52. old.
19. Stephen J. Roth: Emberi jogok: a zsidó tapasztalat. Magyar Tudomány, 1994/3. 279. old.
20. Lásd Vadász Sándor: id. mű, 135. old.
21. Idézi Makai György: id. mű, 96–97. old.
22. Idézi Hannah Arendt: id. mű, 69. old. Lásd még uo., 22. old.
23. Bernt Engelmann: Poroszország. A lehetőségek hazája. Gondolat, 1986. 54. old.
24. A fentiekre bővebben lásd Bernt Engelmann: id. mű, 50–56., 83., 108–114., 171–175. old.; Franz Mehring: Tanulmányok a német történelemről. Gondolat, 1981. 325–328. old.; William O. McCagg: id. mű, 19. old.
25. William O. McCagg: id. mű, 19. old.; Hanák Péter: A lezáratlan per. Lásd: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Gondolat, 1984. 363. old.; Ugyanő: Asszimiláció a 19. századi Magyarországon. Lásd: Gólyavári esték. RTV–Minerva, 1984. 325. old.
26. Hanák Péter: A lezáratlan per, id. mű, 365–366. old.
27. Szakály Ferenc: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Bp., 1990. 238. old.
28. Abraham Leon: A zsidókérdés materialista felfogása. Lásd: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában: id. mű, 124. old.
29. Uo., 119–120. old.
30. A táblázat Walter Pietsch: A zsidók bevándorlása Galiciából és a magyarországi zsidóság c. tanulmányában közölt táblázat alapján készült. Valóság, 1988/11. 53. old.
31. Sándor Pál: Az emancipáció útján, 1840–1849. História, 1993/4. 18. old.
32. William O. McCagg: id. mű, 103. old.
33. Idézi Villiam O. McCagg: id. mű, 24. old.
34. A politikai és a filozófiai felvilágosodás kapcsolatára, illetve elválasztásának szükségességére vonatkozóan bővebben lásd ifj. Barta János munkáit: A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-monarchiában. Akadémiai, 1982. 19–28. old. A nevezetes tollvonás. Akadémiai, 1978. 69–73. old.
35. Barta János: A nevezetes tollvonás: id. mű, 73. old.
36. Erre vonatkozóan részletesebben lásd Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Bp., 1990. 147–165. old. Poór János: Nyugat-Európa a 16–18. században. Lásd: Nyugat-Európa és a

gyarmatbirodalmak kialakulásának kora (1500–1800). IKVA, 1990.
112–118. old.

37. Stephen J. Roth: id. mű, 275–276. old.

38. William O. McCagg: id. mű, 33. old.

39. Uő.: 11., 26., 35. old.

40. Hannah Arendt: id. mű, 22., 60. old.; Bernt Engelmann: id. mű, 109–
110. old.

41. Reinhard Rürup: id. mű, 39. old. – William O. McCagg megközelítésében ez így hangzik: „A zsidó történelem alapproblémája a tizen-
nyolcadik század végén nem az volt, hogyan megy majd végbe a
változás, sima vagy göröngyös lesz-e az út, s vajon élesen elkülönül-
e az elit a tömegektől, vagy pedig az egész zsidó társadalom békében
áthaladhat a szűk kapun”. (Id. mű, 41. old.)